

akvamanile ambit arkáda astroláb baldachýn barbakán bašta
 baret boží muka bula cimbuří cvikr dalmatika dědek
 donjon došek dvojstěnka etažér falc fanfrnoch ferule
 flůtek fortna fukar grešle grotta henin hermelín honzík
 hřivna humpen iluminace járho kabřinec kancionál
 karkulka kastel komenda komoda korset kotule kozlík krejcar
 krinolina krumpec krumpolec kruchta krotolf kytla
 lomenice lorňon mázhaus motovidlo nákončí nedbalost
 parkán paškál paterík pernice pometlo pompadurka portál
 povijan povříslo pulpit punt rajcov sedile škanec škrabka
 smoking šibenice šupka švabáček švabáček švabáček
 valcha vějačka vepřovice verpánek vochle vrátek vrkoč záuš
 nice zemnice zlatka zouvák žila živůtek žejbro žlab žudro

JAŘMO, PARKÁN, TRDLICE

aneb

výkladový slovník

historických pojmů,
které upadají v zapomnění

ALENA VONDRUŠKOVÁ

Zvíkov

Alena Vondrušková

JAŘMO, PARKÁN, TRDLICE

aneb

výkladový slovník historických pojmů,
které upadají v zapomnění

GRADA Publishing

Alena Vondrušková
JAŘMO, PARKÁN, TRDLICE
aneb
výkladový slovník historických pojmů,
které upadají v zapomnění

Vydala Grada Publishing, a.s.

U Průhonu 22, Praha 7

obchod@grada.cz, www.grada.cz

tel.: +420 234 264 401, fax: +420 234 264 400

jako svou 4537. publikaci

Odpovědná redaktorka Danuše Martinová

Návrh obálky, grafická úprava a sazba Marcela Knapová

Počet stran 200

První vydání, Praha 2011

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.

© Alena Vondrušková, 2011

© Grada Publishing, a.s., 2011

Foto © Vlastimil Vondruška, 2011

Cover Design © Marcela Knapová, 2011

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele.

Neoprávněné užití této knihy bude trestně stíháno.

Názvy produktů, firem apod. použité v knize mohou být ochrannými známkami nebo registrovanými ochrannými známkami příslušných vlastníků.

ISBN 978-80-247-3946-5 (tištěná verze)

ISBN 978-80-247-7095-6 (elektronická verze ve formátu PDF)

ÚVOD

Také se vám stává, že se při cestách po památkách a muzeích setkáte s pojmy, které sice dobře znáte, ale v tu chvíli se vám nevybaví, co přesně znamenají? Anebo máte na chalupě předměty, s nimiž pracovali naši předkové, a nevíte, k čemu sloužily? Díváte se na historický film a přemýšlíte, jak se správně nazývají šaty či nábytek? Tato publikace se vám bude snažit vyjít vstříc a vaši paměť osvěžit. Od běžných slovníků se liší především velkým množstvím fotografií, které doprovázejí všechna hesla, a umožňují mnohem lepší představu než pouhý slovní popis. Jednotlivá hesla jsou poměrně rozsáhlá, protože objasňují historické souvislosti a poskytují informace, jak jednotlivé věci fungovaly.

Ve slovníku najdete výrazy z oblastí staveb a bydlení, odívání, kuchyně a stolování, venkovského hospodářství a zemědělské práce, domácí i řemeslné výroby, obchodu, vzdělanosti a víry. Týkají se života na venkově, ve městech i šlechtických palácích, a to především toho všedního, který prožívaly všechny vrstvy křesťanské Evropy – urození i poddaní, bohatí i chudí, panovníci, preláti, řemeslníci i sedláci. Je proto samozřejmé, že časová hranice výkladů sahá někdy až do antiky, kdy se rodil základní obraz pozdějšího křesťanského způsobu života. Hlavním kritériem výběru byly pojmy, které pozvolna upadají v zapomnění, byť se s nimi poměrně často setkáváme. Žádná publikace však nemá neomezený počet stran, a proto bylo složité rozhodovat, která hesla zařadit. Vybrala jsem ty, které považuji za typické a zajímavé. Mnohé další se bohužel už nevešly. Tak třeba příště ...

Alena Vondrušková

PS: Nedávno jsem si na internetu přečetla naléhavý dotaz jisté středoškolačky, co je to štoudev. Tak tedy prosím ... str. 162 ☺

AKVAMANILE

Akvamanile je malá konvička na vodu, kterou používá kněz od středověku až dodnes na obřadní umytí rukou před závěrem mše, než se dotýká hostií a vína (Těla a Krve Páně). Odtud také pochází název (aqua – voda, manus – ruka). Do Evropy se akvamanile dostalo z islámských zemí přes Španělsko (tak jako i mnoho jiných předmětů z produkce tamního řemeslného umění). Dnes se při bohoslužbách používají jednoduché konvičky, ale ve středověku se jednalo často o honosně zhotovené nádoby. Dochovala se bronzová akvamanile ve tvaru lvů, koní či bájných fantastických zvířat. Otvor s víčkem, kudy se nalévala voda, mají většinou na hlavě zvířete, hubičku pak skrytou v tlamě nebo na hrudi. Kromě bronzových se vyráběly také jednodušší keramické, často polévané zelenou glazurou. Zhruba od 14. století se akvamanile začala používat i ve světském prostředí, doložena jsou v sídlech šlechty a bohatých měšťanů. Sloužila k symbolickému opláchnutí rukou před jídlem, které bylo v té době u hodovní tabule běžné (pán nastavil ruce nad mísu a služebník mu na ně vylil trochu vody). Jednalo se o rituál, který připomínal Poslední večeři Páně, při níž si Kristus s apoštoly také umývali ruce. Totéž se opakovalo po skončení jídla, aby se opláchny mastné prsty, kterými si lidé brali jídlo z mis.

Gotické akvamanile z bronzu
(muzeum Hradec Králové)

Mosazné akvamanile
(zámek Sychrov)

ALBA

Alba (někdy se jí říká také říza) je základním liturgickým oděvem, který symbolizuje křest. Nosí se jako spodní oblečení pod všechny ostatní typy. Má tvar velké volné košile se širokými rukávy a sahá až ke kotníkům nebo na zem. Většinou je bílá, někdy krémová a zpravidla bývá zdobená výšivkou či krajkou, a to buď těsně u spodního okraje či kousek nad ním, podobně i na rukávech. Pokud je svrchní šat, oblečený přes albu, kratší (*ornát*, *dalmatika*), zdobený okraj vyčnívá pod ním. Alba se (zejména je-li příliš dlouhá) podvazuje v pase šňůrou, zvanou *cingulum*. Stejně jako většina ostatních druhů církevních oděvů vyšla z antických předloh (*tunica alba*, tedy bílá *tunika*) a za celá staletí se příliš nezměnila. Ve středověku se z ní vyvinuly *rocheta* a *superpelice*. Jako povinný oděv ji nosí všechny osoby „liturgicky činné“, tedy především katolictví kněží a jáhni, ale také duchovní některých protestantských církví.

Současná alba

ALKOVNA

Jako alkovna se označuje velký výklenek v místnosti, který má funkci samostatného obytného prostoru, ale není oddělen dveřmi. Nemívá okno, takže v ní obvykle panuje příšeří. Proto bývaly alkovny často v ložnicích a stavěly se do nich postele, které tak byly částečně oddělené od ostatního prostoru (někdy navíc ještě závěsem). Podobné výklenky se běžně budovaly v domech v arabských zemích, proto také název pochází původně z arabštiny (*al kubba* – pokojík), nemá tedy nic společného s alkoholem. Ve Španělsku a Francii se začaly objevovat během 17. století a pak se rozšířily i do dalších evropských zemí. Alkovny se u nás dochovaly v některých starších domech, ale většinou se už využívají pro jiné účely. Současní bytoví architekti se k tomuto interiéru

Alkovna

Jednoduchá almárka
(muzeum Kačina)

Dvoudílná almárka
(muzeum Kačina)

rovému řešení občas vracejí v podobě přístěnků na spaní s patrovou postelí (venkovský styl, zvaný country-look). Dnes se však více používá nový význam tohoto slova, kdy alkovna je místo na spaní v obytných autech, umístěné v nástavbě nad kabinou řidiče (je také malé a opticky oddělené od ostatního prostoru).

ALMÁRKA

Almárka nebo také jarmárka, případně špajska či chlebovka, je relativně mladým kusem nábytku. Sloužila, a v mnohých domácnostech slouží dodnes, k ukládání zásob potravin, surovin pro vaření nebo chleba. Znali ji sice již v renesanci, ale teprve v 19. století dostala svou specifickou podobu, kterou známe dnes. Stojí na konci dlouhého vývoje prostorů po skladování zásob, jehož počátek lze hledat v pravěkých zásobních jámách. Po celá staletí bývalo v rámci venkovské usedlosti vyhrazeno zásobám a dobytku více prostoru než lidem a totéž platilo i pro středověké měšťanské domy, které měly rozlehlé komory a hluboké, někdy patrové sklepy. Teprve v 18. století, kdy se zlepšovala možnost nakupovat čerstvé potraviny na trzích a také v kamenných obchodech, nebylo už třeba skladovat v domě tolik zásob. Po zrušení nevolnictví rostly od počátku 19. století v okolí nově budovaných továren dělnické kolonie s malými domky, v nichž celá rodina bydlela často v jediné místnosti. Domky samozřejmě zvláštní komoru na ukládání zásob neměly, a tak se začaly používat spížní skříňky. Starších typů se dochovalo velice málo, protože nešlo o reprezentativní zdobený nábytek, o který by měli v minulosti zájem sběratelé nebo muzea. Proto známe almárky až z konce 19. a první poloviny 20. století, používané na venkově, v domech chudších řemeslníků či v městských dělnických bytech. Obvykle byly dvoudílné, na jedné polovině měly několik hlubokých zásuvek pod sebou a na druhé dvířky zakrytý prostor s policemi. Dvířka měla vždy větrací otvory kvůli proudění vzduchu a bývala většinou zamkykatelná. Protože jejich okraj přesahoval přes konce zásuvek, nedaly se otevřít ani ty, dokud hospodyně almárku neodemkla. Kromě toho existovaly také skříňky jednodílné s úzkými dvířky na přední stěně.

AMBIT

Ambit byl původně krytý ochoz, který ze všech stran lemoval čtvercovou zahrádku uvnitř kláštera (tzv. *rajský dvůr*), od níž jej oddělovaly otevřené *arkády* se sloupy anebo později plná zeď s okny. Zdi chodeb uvnitř ambitu bývaly často zdobené malbami, zobrazujícími *křížovou cestu*, Mariánský cyklus nebo legendy o světcích a mučednících. Nejkrásnější gotické ambity lze nalézt v konventech cisterciáckého řádu, proslulého stavebním mistrovstvím (například v jihočeském Vyšším Brodu). Teprve později se slovem ambit začala označovat všechna otevřená *podloubí* církevních staveb, tedy i kostelů. Protože veškerá církevní terminologie vychází z latiny, je tomu stejně i s ambitem. Latinské sloveso *ambire* znamená obcházet (odtud *ambiciózní*, ve starověkém Římě ten, kdo obchází mocné, aby si ho povšimli a přijali do

Ambit v bretaňském Tréguier

*Barokní ambit
ve Zlaté Koruně*

*Ambit ve francouzském
St. Michael*

*Gotický ambit v johanitské
komendě ve Strakonici*

služby). Ambity se poprvé objevily už v nejstarších benediktinských opatstvích a podle jejich vzoru pak stavěla své kláštery většina středověkých řeholních řádů. Nikoli však všechny, což mělo své důvody. Ambit totiž stál v té části kláštera, které se říkalo klauzura, tedy prostor, kam nesměl vstoupit nikdo jiný kromě řeholníků. Proto sloužil nejen jako spojovací chodba (vedly z něj dveře do refektáře, kapitulní síně a chrámu), ale také jako prostor pro odpočinek. Nezapomeňme, že mnohé středověké řády zakazovaly svým řeholníkům opouštět klášter. Ambit s rajským dvorem byl tedy jediným prostorem, kde se mohli volně procházet. Existovaly ovšem i řády, které naopak od svých členů požadovaly, aby působili venku (dominikáni, minorité). Jejich kláštery proto původně ambity nemávaly, šlo jen o prosté řádové domy.

APSIDA

U staveb se tak obecně označuje polokruhový výklenek. Název je odvozen z řeckého hapsis – oblouk (odtud latinské *apsis*). Apsidy s obloukovým půdorysem známe už z antických staveb, kde bývaly ukončením jedné strany *baziliky* (ve starověkém Řecku to ovšem byla obchodní a soudní budova, teprve v Římě se tak označoval sloupový chrám). Pro apsidu byla typická kulovitá klenba zvaná *koncha*, tedy *lastura*. To proto, že jak v antických bazilikách, tak později i v renesančních a barokních chrámech bývala ve středu její klenby zobrazena *lastura* (obvykle jako drobná štukovaná plastika). Apsida se podle vzoru starořímských chrámů objevovala už u nejstarších křesťanských kostelů. Do jejího obloukového prostoru se umísťoval *oltář*, a protože měl být vždy orientován na východ, stavěla se apsida na východní straně chrámu. To však platilo v případech, že kostel měl jen jeden oltář. Ve velkých chrámech se od středověku zřizovalo více vedlejších oltářů, které stály v samostatných *kaplich* v bočních apsidách. V takovém případě byla na východ orientována jen apsida s hlavním oltářem. Tak je tomu například v katedrále sv. Víta na Pražském hradě. Jinak byly apsidy umísťovány při stavbě některých velkomoravských *rotund*. Nalezly se totiž základy staveb se dvěma protilehlými apsidami a dokonce i rotunda se čtyřmi apsidami, orientovanými na všechny světové strany (podle byzantského vzoru).

*Apsida kostela Nanebevzetí
Panny Marie v Chrudimi*

*Apsida rotundy Sv. Kříže
v Praze*

Barokní arkády
sokolovského zámku

Renesanční arkády zámku
v Moravském Krumlově

ARKÁDA

Jak už sám název napovídá, jde o stavební oblouk. Latinské slovo *arcus* neznamená totiž jen oblouk v geometrii, ale bylo z něj odvozeno i slovo *arkáda* (stejně tak i *arkýř*). Arkáda byla v minulosti poměrně široce užívaným stavebním prvkem, založeným na využití oblouku, podepřeného na stranách sloupky nebo pilíři. Zřídka byl stavěn jen jeden, většinou se jich spojovalo více vedle sebe (pak se nazývají arkády neboli lodžie). Arkáda se používala u církevních i světských staveb. V chrámech, kde sloužila nejčastěji k oddělení jednotlivých lodí, mívala obvykle podobu širokých oblouků, umístěných vysoko nad hlavami věřících a podepřených štíhlými sloupy. V kláštorech oddělovaly arkády *ambit* od *rajského dvora*. Ve světské architektuře se začaly nejprve používat ve středověkých městech. Vytvářely *podloubí* gotických a renesančních měšťanských domů, která sloužila jako zakrytý chodník a současně se v nich prodávalo zboží. V renesanci se pak začaly objevovat i uvnitř staveb. S tímto nápadem přišli italská stavitelé, a protože se stal nesmírně módní, rychle se rozšířil po celé Evropě. Nádvoří zámků i měšťanských domů bývalo obklopeno ochozy s arkádami (lodžie), jimž se říkalo arkádové dvory. V palácích nejbohatších velmožů se stavěly ve dvou či dokonce třech patrech nad sebou, přičemž přízemní byly jednodušší a na pohled hmotnější a další v horních patrech pak subtilnější a více zdobené (takovými se honosí třeba zámky v Litomyšli a Opočně). V 18. a 19. století se místo skutečných arkád začaly jako zdobný prvek používat slepé (liché) arkády na fasádách měšťanských domů (většinou empírových). Plastický oblouk se sloupky vystupoval z fasády jen jako dekorace a za ním místo ochozu byla rovnou zeď domu.

ARKÝŘ

I když arkýř vychází ze stejného slovního základu jako *arkáda*, tedy z latinského *arcus* (oblouk), stavebně s arkádami mnoho společného nemá a z hlediska užití už vůbec ne. Arkýře se začaly stavět v gotice a v renesanci, ale objevují se i později, zvláště na stavbách historizujících stylů. Šlo o nepřilíš veliký výstupek s okny, vyčnívající v patře paláce nebo domu. Gotické arkýře bývaly čtyř- či víceboké. Snad nejznámější se nachází na budově Karolina v Praze, původně měšťanského domu, který Karlova univerzita získala koncem 14. století darem. V renesanci byly naproti tomu oblíbené arkýře válcovitého tvaru, často umístěné na nároží měšťanských domů. Protože byl arkýř předsunutý do volného prostoru, vždycky se podepíral dvěma konzolami, krakorcí nebo sloupkem. Původní funkce arkýře souvisela zřejmě s obranou proti nepříteli. Tomu by odpovídalo starofrancouzské *arquiere* i staroněmecké *arkére*, což byla synonyma pro střílnu. Jedním ze systémů obrany nejstarších francouzských kamenných hradů, jimiž byly věžovité *donjony*, bylo totiž flankování. Tak se nazývala střelba z boku na nepřátele, útočící na hradby. Proto měly donjony předsunuté věže a kryté ochozy, z nichž se nejspíše arkýře

Gotický arkýř
(Karolinum Praha)

Gotický arkýř
(Kutná Hora)

Gotický arkýř (Staroměstská radnice)

Renesanční arkýř
(Strakonice)

Renesanční arkýř
(Třebíč)

Renesanční arkýř
(Strakonice)

Renesanční arkýř
(Louny)

Renesanční arkýř
(Budyně n. Ohří)

Renesanční arkýř
(Havlíčkův Brod)

v 11. a 12. století vyvinuly. V architektuře paláců vrcholné gotiky byly arkýře už jen zdobným prvkem (jako součást hradních kaplí a někdy i reprezentačních sálů). Protože měšťanské stavby napodobovaly paláce šlechticů, objevovaly se arkýře rovněž jako nezbytný doplněk veřejných staveb, především renesančních radnic. Na některých hradech je však můžeme vidět i v mnohem praktičtější a prozaičtější funkci. Protože šlo o výstupky vysunuté do prostoru před zeď, zřizovaly se v nich také *prevety*.

ASTROLÁB

Astroláb je důmyslný univerzální přístroj, jehož pomocí se určovala poloha Slunce i planet naší sluneční soustavy, podle zeměpisné délky se měřil čas, sloužil také k zeměměřičským účelům. Astroláby používali astronomové, astrologové (k sestavování horoskopů) i kormidelníci lodí při navigaci na otevřeném moři. Objev přístroje se připisuje astronomu Hipparchovi (2. století př. n. l.) nebo alexandrijské Hyppatii (přelom 4. a 5. století), k dokonalosti jej však dovedli až Arabové. Středověký astroláb se skládal z měděného nebo mosazného kruhu, na němž byla úhlová stupnice. V jeho středu byl excentricky upevněn kruhový prstenec (alhidáda) se dvěma průzory a další stupnicí. Astroláb se zavěsil kolmo a pak se měřily úhly k jednotlivým planetám a složitými propočty se určovala poloha (z praxe lidé věděli, že známé hvězdy pro-

Astroláb (orloj Staroměstské radnice v Praze)

cházejí v dané zeměpisné šířce po obloze vždy v konstantní výšce). Složitými výpočty se dal spočítat pohyb planet a jejich prostřednictvím mnoho důležitých jevů (třeba zatmění Měsíce). Na principu astrolábu byly konstruovány orloje, které ukazují pohyb Slunce a planet (včetně orloje na pražské Staroměstské radnici).

BALDACHÝN

Baldachýn je sice jen jiný název pro *nebesa*, ale v praxi se někdy oběma pojmy přisuzuje trochu odlišný význam. Zatímco výraz *nebesa* se užívá spíše ve světském prostředí a označuje dřevěnou desku nad postelí, baldachýn se více užívá v prostředí církevním. Nazývá se tak stříška nad *oltářem* nebo kazatelnou, kterou podepíraly sloupky, či byla upevněná na stěně. Zhotovovala se z textilu, nebo šlo o pevnou desku ze dřeva či kamene. Zejména v barokních kostelech bývá baldachýn bohatě zdobený řezbou a zlatem. Podobná ozdoba, dodávající důstojnost, se umísťovala i nad *trůn*, ať už na něm seděl panovník nebo vysoký církevní hodnostář. Baldachýn je také název pro látkovou stříšku, která se nosí při náboženských procesích. Látko je napnutá na hůlkách a lidé ji drží jako ochranu nad obrázkem nebo soškou Panny Marie či jiného svätce. Jako symbol významu a nebeské autority se objevuje také na obrazech, kde má podobu čtvercového látkového přístřešku, který nesou andělé nad hlavou Panny Marie.

Baldachýn nad venkovní kazatelnou (katedrála sv. Petra a Pavla v Brně)

Sv. Bartoloměje v Doksech

Minoritský klášter v Brně

Sv. Jakuba Většího v Sokolově

Sv. Vojtěcha v Dolních Počáplech

Sv. Petra a Pavla v Unhošti

BALUSTRÁDA

Balustráda je zdobené zábradlí, vytvořené obvykle z kuželovitých sloupků (zvaných balustry či balustrové kuželky) krytých překladem. Oblíbené bylo především v renesanci, baroku a v historizujících stylech 19. století. Někdy se však tímto termínem označuje jakékoli prolamované zábradlí, musí být však vyrobeno z kamene nebo z materiálu, který kámen napodobuje. Takové neklasické balustrády známe z pozdní gotiky jako zábradlí složené z plných dílů prolamovaných kružbami, z baroka a rokoka zase tvořené volutami nebo různě proplétanými pruty. Pitoreskně prolamované balustrády byly oblíbené i v indické a islámské architektuře. Balustrády se uplatňovaly především ve světských stavbách na schodištích, terasách a balkónech. Často je najdeme

Zámecká balustráda (Ploskovice)

i v chrámových prostorách, kde oddělují *presbytář* nebo lemují kůr. I když se klasická balustráda s kuželovitými sloupky objevila v době renesance, nejde o dědictví starověkého Řecka a Říma. V antice totiž balustrády doložené nejsou. Zřejmě jsou dílem severoitalských stavitelů, protože se poprvé objevily v 15. století na balkonech benátských a veronských paláců. Staly se takovou módou, že se bez nich žádná lepší stavba neobešla. V 16. století se pak móda balustrád začala zásluhou četných italských umělců šířit i v dalších evropských zemích. Stejně jako u *arkád*, i v tomto případě existovaly slepé balustrády, pouze reliéfně naznačené na ploše zdi (často v zámeckých zahradách).

Zámecká balustráda (Libochovice)

BANDALÍŘ

Bandalír býval v minulosti téměř nezbytnou součástí vojenských uniforem. Staroněmecké *Bande* znamenalo v původním významu tlupu či oddíl, bojující pod jedním praporem. Přeneslo se na *šerpu* (německy *Bandelier*, španělsky *bandolera*), protože vojenské oddíly se odlišovaly jejich barvami. Bandalíry byly tedy široké barevné šerpy, které si vojáci přehazovali přes ramena. V 15. a 16. století sloužily mušketýrům k zavěšování prachovnice, doutnáku či koudelky, po třicetileté válce se z něj stala módní součástka uniformy, na niž si důstojníci zavěšovali kord. Termín během doby nezmizel a ve vojenské terminologii zůstal jako označení pro svinutý plášť, zavěšený šikmo přes rameno k boku, anebo pás s kapsami na munici, upevněný stejným způsobem (podobně, jako kdysi bandalír s prachovnicemi pro muškety).

Bandalír valdštejnského důstojníka (zámek Lemberk)

BANDASKA

Zlatou érou, kdy se používala ještě dnes dobře známá plechová nádoba s uchem a pevně nasazenou pokličkou, bylo 19. a první polovina 20. století, i když běžná byla ještě v letech po druhé světové válce. Svým účelem navazovala na keramický *srostlík*, protože sloužila k přenášení tekutin a především polévek. Používali ji hlavně dělníci ve městech i na venkově, kteří si v bandasce nosili oběd do práce. Později se s ní také chodilo nakupovat mléko a občas i točené pivo. Bandasky se vyráběly ze smaltovaného (většinou bílého a modrého) anebo pozinkovaného plechu. Na drátěném uchu mívaly navlečené dřevěné držátko. Právě proto, že se v nich nosily tekutiny, uzavíraly se pokličkou s ouškem, která sahala hluboko do hrdla a vždycky dobře těsnila. Svůj název nejspíš bandaska získala díky baňatému tvaru. Kromě malých existovaly i velké bandasky, vyrobené ze silného plechu, které se užívaly především na rozvoz mléka.

Smaltované bandasky (skanzen Přerov n. Labem)

BANKOCETLE

První papírové peníze vydal čínský císař Kao Tsunga kolem roku 650, ale jako měna byly uznány až v 10. století. Marco Polo na konci 13. století napsal, že bankovky jsou v oběhu i v Japonsku a Persii. V Evropě zavedli už ve středo-

Bankocetle z r. 1800
(muzeum Mladá Boleslav)

věku obchodníci úvěrové úpisy, aby nemuseli měnit plné měšce mincí. Od 17. století začaly tyto úpisy vydávat banky (proto bankovka). První české bankovky, zvané bankocetle, zavedla v roce 1762 Marie Terezie, aby snížila státní dluh. Šlo o dluhopisy vídeňské banky a měly nucený oběh, to znamená, že některé státní platby se povinně prováděly prostřednictvím bankocetlí. Prostý lid a dokonce ani obchodníci je však nebyli zpočátku povinni přijímat a v praxi je většinou opravdu odmítali, protože věřili jen kovovým mincím. Praxe jim dala do jisté míry za pravdu. V roce 1811 došlo poprvé k rakouskému státnímu bankrotu, při němž se znehodnocené bankovky vyměňovaly za papírové šajny.

BAPTISTERIUM

Baptisteria jsou honosné křestní kaple, které se často objevují v turistických průvodcích jako církevní architektonické památky (nejznámější jsou v italských městech). Původní baptisteria však vypadala jinak, i když účel měla stejný. Baptisterium totiž znamená v překladu z latiny místo ke křtu. Podle bible vykonal první rituál sv. Jan Křtitel, když pokřtil v řece Jordánu Ježíše Krista. Záhy ho následovali další lidé, kteří přijímali křest tak, že vstupovali do řeky, kde byli politi vodou. Již v časech apoštolů se pravděpodobně svátost křtu přenesla do domů, kde se pro ten účel zřizovaly mělké bazénky, jež měly symbolicky napodobit řeku. Křtěný člověk sestoupil z jedné strany po schůdkách, byl polit vodou a na opačné straně vystoupil zase ven. Těmto bazénkům se říkalo baptisteria (nebo piscinia, což znamená nádrž nebo rybník). V době, kdy byli ještě křesťané v Římě pronásledováni, se stavěla tajně v domech zámožných věřících. Od 4. století bylo křesťanství povoleno a začaly se stavět první baziliky, kde se mohly bohoslužby provozovat veřejně. V nich se zřizovaly i bazénky, umístěné obvykle v podzemních kryptách. Zároveň vznikaly i první samostatné křestní kaple, později pak kaple uvnitř kostelů (stále nazývané baptisteria). V pozdně středověkých a renesančních baptisteriích však už bazénky nebyly, neboť v té době už se dávno nekřtili dospělí lidé (kteří by vstupovali do vody), ale malé děti brzy po narození. Křest se proto prováděl pomocí *křtitelnic*, do nichž je kněz symbolicky ponořil.

Baptisterium v bretaňském
Lampaul-Guimiliau

Křest v baptisteriu
(Three Brothers Production)

BARBAKÁN

Brána bývala vždycky nejslabším bodem opevnění. Na ni obvykle směřoval hlavní nápor útočníků, a proto se kolem ní od nejstarších časů budovaly nejruznější speciální obranné stavby. Bránu chránila věž nebo věže, vstup přerušoval příkop s padacím mostem. Všechna tato zařízení byla dostatečná v časech, kdy rytíři válčili jen s pomocí mečů a luků. Situaci však zcela změnilo zavedení palných zbraní. Husité jako první začali při obléhání používat děla, jimž říkali pušky či kus. Nejstarší palné zbraně neměly daleký dostřel, a proto je muselo útočící vojsko dotáhnout blíže k hradbám, aby prorazily dřevěná vrata brány. To zcela změnilo koncepci opevnění. Jako nový fortifikační prvek se v pozdní gotice začala před hlavní bránu přistavovat předsunutá opevnění

s druhou bránou, v českých zemích doložená od 15. století na hradech i ve městech. Nazývaly se barbakány a měly nejružnější podobu. Jejich základním principem bylo zabránit dělu v přímém výstřelu na hlavní bránu. Proto se před ni postavila hradba s druhou bránou, zpravidla tak, aby nebyla v přímé ose. Pokud se obléhatelé trefili a rozbili vrata přední brány, vzniklým otvorem nebylo možno vystřelit přímo na druhou. Někdy byl barbakán hodně dlouhý, například na hradě Lichnice činila vzdálenost mezi oběma bránami více než sto metrů. Obvyklejší však byly barbakány kratší (např. v Prachaticích). S tím, jak se zdokonalovala děla, bývaly barbakány masivnější, stavěné z mohutných kvádrů a se zdmi silnými i několik metrů. Výraz pochází buď z latiny (barbecana bylo opevnění barbarských hradů nebo měst), anebo z arabštiny (bab-khana znamená bránu).

*Hradní barbakán
(Loket)*

*Městský barbakán
(Bělá p. Bezdězem)*

BAŠTA

Bašta byla zpevňujícím prvkem opevnění, ze stavebního hlediska se někdy označovala rovněž jako hradební věž. Zatímco v městském opevnění bašty často převyšovaly vlastní hradby, u hradů to bylo jen výjimečné (proto je označení hradební věž sporné). Význam bašty tkvěl v aktivní obraně. Vystupovala totiž před vlastní hradbu a při útoku s žebříky na hradby mohli obránci z bašt střílet nepřátelům do boku (tzv. flankování). Nejstarší bašty se v českých zemích stavěly ve 14. století, ale zlatou dobou jejich rozšíření bylo 15. a počátek 16. století, kdy se hledal nový způsob obrany proti dělům a mušketám. V prů-

Městské opevnění (Nymburk)

Bašty městského opevnění (Louny)

*Bašta a hradní příkop
(Velhartice)*

*Hradní bašty
(Helfštejn)*

*Renesanční bašta
(Lipník n. Bečvou)*

Baštová věž (Klatovy)

běhu staletí prošly bašty různými stavebními úpravami. V gotice se stavěly duté, v jejich zdech byly střílny a uvnitř dřevěné či zděné ochozy spojené žebříky. Renesanční bašty se v 15. a 16. století zvětšovaly, měly větší střílny pro děla a byly masivnější. V téže době vznikl specifický typ velké dělové bašty, která nebyla zastřešená (nazývá se rondel). Bašty měly mnoho podob, existovaly válcové, hranolové, podkovovité, polygonální, hrotité a mnoho dalších. Zvláštním typem byly bašty, jejichž zadní část byla otevřená (nejčastěji se užívaly v předsunuté *parkánové* hradbě). Většina byla ale uzavřená, neboť taková stavba se dala lépe zastřešit, využít jako skladiště, vězení či byt pro služebníky v době míru. Během boje navíc nehrozilo v uzavřených baštách zvlhnutí střelného prachu. Zvláštním typem byly předsunuté bašty neboli opevněné fortifikace mimo vlastní hrad (na Českém Šternberku).

BAZILIKA

Kostel, chrám, katedrála, *kaple* – to je jen malý výčet toho, jak církev označovala své svatostánky. Tyto názvy se obvykle neřídily podle vzhledu stavby, ale podle církevního poslání (např. katedrála byla chrámem, v němž mše sloužili biskup a arcibiskup). Jedno však mají společné – všechny se vyvinuly z původní raně křesťanské baziliky. První křesťané odmítali konat mše na místech, kde stály pohanské chrámy, a jejich kostely se musely zásadně lišit. Jako vzor si vybrali antické baziliky. V Řecku a také v Římě šlo o honosné sloupové haly, v nichž byly tržnice a zasedal soud (stávaly obvykle na hlavním fóru). Odtud převzala křesťanská bazilika základní stavební řešení, obdélníkový půdorys v čele s *apsidou* a vchodem na druhé straně a tři nebo pět lodí oddělených sloupy. Střední loď byla vyšší a ve stěně, převyšující ostatní, se nacházela v podstřeší okénka (zvaná bazilikální), která z výšky chrám osvětlovala. Tak byly řešeny všechny stavby až do gotiky, která přinesla některé zásadní změny.

Díky odlehčení konstrukce s využitím žebrové klenby, lomeného oblouku a vnějších opěr bylo možno zřídit ve stěnách velká okna a tím prosvětlit vnitřek chrámu. Z architektonického hlediska se i katedrála sv. Víta na Pražském hradě stále řadí mezi baziliky. Ve středověku se však jako bazilika žádný český chrám neoznačoval, protože církev tak povolovala nazývat jen několik vybraných. Jako velká bazilika (*basilica maior*) se označovaly čtyři římské kostely, rezervované pro papeže a vybavené papežským *trůnem* a svatou bránou (otevřela se jen během svatých roků). Podobné privilegium mělo jen několik dalších kostelů (např. bazilika sv. Františka v Assisi). Kromě toho existovalo ve středověku několik desítek tzv. menších bazilik (*basilica minor*) se zvláštními privilegii, která jim udílel papež. Ta byla zrušena v roce 1983.

BEJKY

Širokým hrábím na pohrabování strniště po sklizeném obilí se na venkově říkalo různě, ale nejčastější označení bylo bejky, protože díky jejich šířce bylo

Romáská bazilika
(klášter v Třebíči)

Romáská bazilika (klášter v Milevsku)

třeba k práci velké síly. Hráběmi se ze strniště vyhrabovaly klasy, které spadly při vázání snopů na zem. Heslo, že ani zrno nesmí přijít nazmar, kdysi pro rolníky doopravdy platilo, nebyla to jen agitační fráze. Poprvé jsou bejky doloženy v renesanci. Ve středověku se neužívaly, neboť obilí se sklízelo jinak (*srpem* se podřezávalo hned pod klasem). Teprve po zavedení *hrabice* (obilní kosa) zůstávalo strniště dost nízké, aby se dalo vyhrabovat. Původní bejky byly však užší, protože až do 18. století se pole orala do záhonů, na kterých bylo pět nebo sedm osetých brázd a mezi záhony zůstával široký neosetý rozhon. Bejky byly proto široké jen jako osetý záhon. Teprve v 19. století se pole začala orat do roviny (bez záhonů) a bejky se rozšířily. Původní hrábě na pohrabování strniště bývaly celodřevěné a měly mnohem vyšší zuby než hrábě na seno, aby se ve strništi dostaly až na zem. Většinou měly dvojité držadla s příčkou na konci, mezi něž si člověk stoupl stejně, jako se zapřahal tažný vůl. V 19. století se začaly používat i celoželezné. Udržely se prakticky až do počátků kolektivizace; v té době je používali hlavně chudší hospodáři, kteří si nemohli dovolit žací stroj.

BERGFRIET

Velkou útočičnou věž (poslední útočiště) na svých hradech rytíři označovali německým termínem *bergfrit*. Šlo o mohutnou, obvykle válcovitou věž, která stávala na nejexponovanějším místě hradu. Protože šlo o poslední místo, kam obránci ustupovali v případě, že nepřítel překonal hradby, velice se dbalo na její pevnost. Zdi mívala silné i několik metrů, v přízemí nebyl vchod ani okna. Do věže se dalo vstoupit jen po dřevěném můstku v patře, který se dal v případě nebezpečí strhnout. Dnes mají sice některé věže vstup přímo z nádvoří, ale ten byl proražen dodatečně. Stejně tak byly některé útočičné věže později sníženy (ty původní měly výšku zhruba 15 metrů) a byly opatřeny renesanční střechou nebo ochozem. Právě proto, že útočičná věž měla výhradně obranný charakter, nebývaly uvnitř pohodlné komnaty. V době míru se prakticky nepoužívala, nehodila se ani jako obydlí a většinou ani k ukládání zásob. Jediné, k čemu se příležitostně hodila, bylo vězení. Dnes *bergfrity* označují hradní průvodci jako hladomorny. To ovšem není přesné. Pojem *hladomorna* středověk neznal (každý věžen měl nárok na stravu) a v *bergfritech* se ve skutečnosti věznilo jen výjimečně. S mohutnými útočičnými věžemi se setkáváme na většině hradů ve střední Evropě. Pokud však přijedeme do Francie, na první pohled nás zarazí, že podobnou věž téměř žádný tamní hrad nemá. Vyplývá to z odlišné filozofie, která stála na počátku budování tamních kamenných hradů. Francouzské hrady sázely na aktivní obranu, fortifikace se budovala tak, aby byla co nejčlenitější a umožňovala střelbu do všech stran. Koncepte německých hradů, kterou převzaly i české a moravské, vycházela z obrany pasivní. Nepříteli se měla do cesty postavit mohutná překážka, již by nemohl překonat.

Bejky
(skanzen Přerov n. Labem)

Bergfrit s břitem (Zvíkov)

Dispozice paláce s bergfritem v čele
(Křivoklát)

*Biret (sv. Jan Nepomucký
v Chudolazech)*

Boží muka (skanzen Kouřim)

*Boží muka
(skanzen Přerov n. Labem)*

BIRET

Biret je pokrývka hlavy, určená především pro muže, která prošla během staletí snad největšími proměnami. Používal se od středověku a ještě dnes tvoří součást církevních a univerzitních oděvů, přičemž si stále uchovává tradiční podobu tuhé čtvercové čapky se střapcem. To, že církev i vysoké školy používají dnes při slavnostních příležitostech stejnou čapku, vyplývá ze skutečnosti, že ve středověku byly univerzity církevními institucemi a univerzitní mistři byli současně preláty nebo řeholníky. Vedle *taláru* byl proto pro univerzitního mistra biret nezbytným atributem (odlišoval se tak od bakaláře, který nosil na hlavě kuklu). Barva se lišila podle jednotlivých fakult. Také u církevních biretů je barva důležitá. Pro kněze je typická černá, pro biskupy fialová, kardinálové nosí červenou a pouze papež bílou. Ovšem i ve světském prostředí se nosily podobné ploché čapky (nazývané *baret*), oblíbené byly hlavně v 15. a 16. století. Tehdy je, ozdobené výšivkami a péry, nosily i ženy, které v té době už dávaly přednost čepcům před *šlojíři*. V podobě měkké čapky oválného tvaru s „anténkou“ nahoře známe *barety* dodnes pod názvem *rádiówka*.

BOŽÍ MUKA

Boží muka jsou malé sloupky nebo pilíře, někdy s křížkem na vrcholu. Často mívají nahoře obezděný prostor se soškou nebo výklenky na svaté obrázky. Připomínaly ukřižování Krista a jeho utrpení, pro kolemjdoucí byly příležitostí k zastávce, během níž si mohli odpočinout a přitom se pomodlit za splnění svých přání. Někdy se boží muka stavěla na místech, kde došlo k nějaké tragické události nebo živelní katastrofě. Bývala vzpomínkou na zemřelé sousedy či padlé vojáky, ale mohla také vyjadřovat dík za zázračné uzdravení. Předpokládá se, že už ve středověku lidé vztyčovali jednoduché dřevěné sloupky. Dochovaly se však až ty kamenné, které se začaly stavět v 15. století. Největší rozkvět těchto drobných sakrálních staveb přineslo baroko, kdy církev podporovala všechny vnější projevy víry. V té době se na jejich vrchol umísťovaly kříže. Od poloviny 18. století se boží muka stavěla zděná a bíle omítnutá, na vrcholu s okýnkem a stříškou. Mnoho jich vznikalo i v 19. a v první polovině 20. století. Dodnes jich u nás podél cest nebo na okrajích obcí stojí stovky, bohužel však často poničené, s uraženými křížky, bez sošek a ozdob.

BRAKTEÁT

Tato jediná česká jednostranně ražená mince měla krátký život. O první velkou reformu domácí mince se pokusil král Přemysl I. Otakar kolem roku 1210. Místo dosavadních v té době už velice nekvalitních *denárů* nechal razit zcela nový typ mincí nazývaných *brakteáty* (z latinského *bractea* – plíšek). Současněji je však v duchu domácí tradice dál nazývali *denáry* anebo *plecháče*. *Brakteáty* byly ražené ze slabého plechu, proto nejsou rovné, ale miskovitě prohnuté. Jen výjimečně nesly nápis se jménem panovníka. Obrazová symbolika byla velice rozmanitá, jejím smyslem bylo především oslavit panovníka. Technická kvalita mincí velice kolísala, protože *brakteáty* se nerazily po

jednom jako oboustranné mince, ale na sebe se položilo několik plíšků (údajně až 15) a vyrazily se najednou, takže vzor na spodním už nebyl ostrý. Nejstaršími byly tzv. velké brakteáty o průměru kolem 4 cm a hmotnosti 1 gramu. Původně vysoký obsah stříbra v minci se postupně snižoval, nepomohlo ani zavedení královských kontrolorů, kteří často díky různým „darům“ zavírali oči. Po roce 1260 se začaly razit nové tzv. střední brakteáty o průměru kolem 3 cm s vysokým obsahem stříbra. Již po několika letech byla však i tato mince znehodnocena, a proto se roku 1268 začaly razit vedle původních ještě tzv. malé brakteáty, jejichž průměr se pohyboval kolem 2 cm. Jako nový motiv se na brakteátech Přemysla II. Otakara objevil dvouocasý lev. Konec brakteátů znamenalo zavedení *grošů* v roce 1300.

BRÁNY

Etymologický slovník tvrdí, že název tohoto zemědělského nářadí je odvozen ze staroslovanského slovního kořene bher-či bhor, které souvisí s latinským *forare*, což je vrtat. Zní to až příliš krkolomně a řešení bude možná mnohem jednodušší, protože brány měly od nejstarších časů podobu mříže, které se spouštěla před hradní bránu. Na této mříži bývaly dokonce vystupující hřeby na místech, kde se kolmé a vodorovné trámy křížily, stejně jako je tomu na bránách. Ale může jít jen o náhodu. Zemědělskými bránami se po orbě vláčela pole, aby se rozdrtily hroudy hlíny a srovnal povrch. To bylo zvláště důležité při deštích, aby stružkami neodtékala voda. V českých zemích jsou brány archeologicky doložené až od 12. století. Do té doby se zřejmě neuzívaly, protože pole se nijak hluboko neorala; po sklizni se strniště jen spálilo a pak se povrch kypřil *rádlem*. Teprve se zavedením trojhonného hospodářství se objevují těžké rámové brány se železnými hřeby (zuby), ale na lehkých půdách se ještě před třicetiletou válkou užívaly i celodřevěné brány (se zuby z tvrdého dřeva). V předhusitských Čechách se brány se železnými hřeby staly běžným vybavením většiny zemědělských usedlostí. V kopcovitých krajích se užívala jedna veliká brána, v rovinách se již v renesanci vláčelo pomocí spojených dvou či tří menších. Vláčelo se vždy na koso. Mnozí majitelé chalup si dnes zdobí zdi starými bránami a možná ani nevědí, že je to tak správně. Z pramenů totiž víme, že podobným způsobem se ukládaly už v baroku – věšely se na stěnu stodoly nebo kolny.

BREVIÁŘ

Církevní význam slova breviář (latinsky *breviarium*) nebo přesněji liturgie hodin (*liturgia horarum*) znamená soubor modliteb, které se v určené časy během dne modlili klerici a řeholníci, ale někdy se k nim soukromě přidávali i ostatní věřící (teprve po 2. vatikánském koncilu v roce 1961 se jich mohou věřící účastnit oficiálně). Breviář se skládal ze zpívaných nebo recitovaných žalmů a z biblických čtení. Liturgii hodin zavedli benediktini a ve středověku byla velice populární. Časem se počet „hodinek“ zvýšil z pěti na osm a v této podobě je schválil v polovině 16. století tridentský koncil. První čtení

Brakteáty
Přemysla II. Otakara

Brány
(skanzen Přerov n. Labem)

Brány (skanzen Třebíz)

Breviář Jany Savojské
(14. století)

Brokátový oděv kavalíra
(vitraj, zámek Sychrov)

Zlatá bula císaře Karla IV.
(1356)

z breviáře se mělo odehrávat ještě za noční tmy a nazývalo se matutinum, za svítání pak následovaly laudy, po východu slunce prima, během dne pak ještě tercie, sexta a nona, nešpory byly večerním čtením (ve chvíli, kdy se rozsvěčely svíce) a poslední před spaním byl kompletář. Protože pro každý den byly určeny jiné žalmy, zaznamenávaly se do knih, jimž se říkalo rovněž breviář nebo breviř. Breviáře byly nejrozšířenějším typem středověkého církevního rukopisu. Některé byly zdobené *iluminacemi* (cestovní breviář Liber viaticus Jana ze Středy), ale častěji to byly *kodexy* spíše menších rozměrů, v nichž byl zapsán pouze text. Moderní pojetí liturgii hodin výrazně zjednodušilo, i když jsou modlitby stále rozvrženy na celý den.

BROKÁT

Luxusní látka, tkaná čistě z hedvábí, se po staletí používala na oděvy urozených vrstev a na církevní *ornáty*, ale také v interiérech na honosné závěsy, potahy či přehozy na stůl. V renesančních palácích se jí potahovaly celé stěny přepychových pokojů. Brokát je charakteristický bohatými květinovými vzory a protkáváním zlatými nebo stříbrnými nitěmi. Už ve 12. století se z něj šily volné *tuniky* zámožných mužů i žen, zdobené ještě vyšíváním (takové nosili i vládnoucí Přemyslovci). I v dalších stoletích se používal na reprezentační oděvy. Poddaní si drahé látky dovolit nemohli, ale i kdyby nějaká bohatá selka na brokát měla, zakazovaly jí ho tzv. šatní rády, které určovaly jednotlivým stavům, co smějí nosit (týkaly se oděvu a šperků). Proto se hedvábí na venkově začalo šířit až v 19. století, kdy už podobné zákazy neplatily a produkce textilních továren byla cenově dostupnější. Pokud byly brokáty protkávané kovovými nitěmi, říkalo se jim zlatohlav nebo stříbrohlav, obecně pak bohatá tkanina (čepec z ní byl bohatý čepec). Současné látky brokátového typu jsou tkané z umělých vláken, takže jsou sice lehčí a pevnější než kdysi, ale zdaleka nedosahují kvality původních brokátů z hedvábí.

BULA

Slovem bula se ve středověku označoval speciální druh *pečetě* anebo listina s touto pečetí. Název je odvozen z antického označení amuletu, který nosili na krku svobodní muži. Současně to byla i jednoduchá pečeť z kousku hlíny na konci provázku, jímž byl omotán *papyrusový* nebo *pergamenový* svitek. V raném středověku nahradil hlínu vosk, typický pro běžné pečeti, zatímco označení bula bylo vyhrazeno pečetím kovovým, ukládaným ještě do pouzder. Na významné listiny je užívala papežská kurie (z olova, v mimořádných případech se užívají dodnes) a císařská kancelář (ze zlata). Papežské buly se označovaly jako apoštolské listy. Název byl odvozen podle prvních slov textu (např. bula Decem romanum pontificem, jíž byl Martin Luther exkomunikován z církve). Jednou z nejznámějších císařských je Zlatá bula sicilská, v níž Fridrich II. potvrzuje Přemyslovi I. Otakarovi dědičné vlastnictví české královské koruny. Zlatá bula Karla IV. z roku 1356 stanovila privilegia říšských kurfiřtů a měst.